

Ksenija Radovanović

ŠTA ZNAMO O MEGAPROJEKTIMA U SRBIJI¹

SAŽETAK

U Srbiji je u ovom trenutku u toku implementacija nekoliko projekata čije bi ih karakteristike svrstale u kategoriju megaprojekata. Implementacija megaprojekata može biti sredstvo neoliberalne autoritizacije, (re)centralizacije i značajne degradacije institucionalnog sistema zaštite javnog interesa u planiranju, odnosno degradacije prava javnosti da učestvuje u donošenju odluka. Srbija, kao „protodemokratija“ posebno je izložena štetnim društveno-ekonomskim posledicama implementacije ovog mehanizma urbanog razvoja. Primenom metoda sistematičnog pregleda literature istražena je literatura o planiranju i implementaciji megaprojekata u Beogradu i Srbiji i dat je doprinos razumevanju uticaja megaprojekata na transformaciju institucionalnog okvira urbanističkog planiranja u Srbiji. Analiziran je sadržaj dvanaest članaka, a rezultati su prikazani kroz prikaz kriterijuma vezanih za društveni kontekst implementacije megaprojekata u Srbiji tj. kroz analizu mehanizama obezbeđivanja legitimiteta megaprojekata u Srbiji, načina i posledica donošenja odluka, odnosa države i investitora tj. politike i krupnog kapitala, koristi od megaprojekata i analizu mehanizama kontrole negativnih efekata sprovođenja megaprojekata. Kao rezultat kritičke uporedne analize izdvojene literature predloženi su mogući dalji pravci istraživanja teme i to ka utvrđivanju postojanja eventualnih razlika u karakteru planiranja i implementacije megaprojekata spram porekla glavnih finansijera, uzimajući u obzir političke i društvene okolnosti koje Srbiju i Balkan čine strateški važnim mestom u globalnoj preraspodeli političkih i ekonomskih uticaja. Takođe, ukazano je na potrebu za širenjem obuhvata istraživanja i na eventualne megaprojekte planirane u periodu nakon početka implementacije projekta „Beograd na vodi“, kako bi se dao doprinos utvrđivanju stvarnog karaktera i dugoročnih posledica mehanizama aktiviranih za potrebe implementacije projekta „Beograd na vodi“ na transformaciju institucionalnog okvira planiranja u Srbiji.

KLJUČNE REČI

Beograd na vodi, Expo, urbanističko planiranje, postsocijalizam, pregled literature

1 Ovaj članak realizovan je uz podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije prema Ugovoru o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada broj 451-03-66/2024-03/ 200025.

Ksenija Radovanović, Univerzitet u Beogradu, Institut za filozofiju i društvenu teoriju: ksenija.radovanovic@ifdt.bg.ac.rs

Uvod

Pojam megaprojekti odnosi se na tehničko-tehnološki kompleksne projekte velike vrednosti kojima se želi rešiti određeni problem prostornog razvoja (ili nekoliko problema istovremeno), kao što su nedostajuća infrastruktura, potreba za razvojem ili transformacijom određenog područja (Flyvbjerg 2014; Kennedy, Robbins, Bon, Takano, Varrel i Anradei 2014). Finansiranje megaprojekata po pravilu zahteva uključivanje različitih eksponenata krupnog kapitala, kao što su banke, fondovi, privatni investitori i sl. (Flyvbjerg 2014). Ipak, ključno je učešće političkih elita, koje imaju moć da aktiviraju javna sredstva i da transformišu institucionalni okvir kako bi se stvorio *specijalan režim* implementacije megaprojekata (Altshuler i Lubberoff 2003 prema Perić i Maruna 2022). Dominantna percepcija željenih efekata implementacije megaprojekata je unapređenje društveno-ekonomskog položaja države implementacije (Swyngedouw, Moulaert i Rodriguez 2002). Međutim, uspeh megaprojekata nije garantovan, bez obzira na bogatstvo i institucionalnu razvijenost zemlje implementacije. Flyvbjerg (Bent Flyvbjerg) (2014) utvrđuje postojanje skoro uniformno negativnih posledica po širi javni interes koji se ogleda u prekoračenju budžeta, prekoračenju rokova i značajnim propuštanjima da ispune obećan pozitivan društveni efekat. Istovremeno, analiza mehanizama implementacije ukazuje da megaprojekti predstavljaju alat podilaženja interesima kapitala, društvenog raslojavanja i degradacije demokratskih institucija (Swyngedouw i sar. 2002). Ipak, uprkos sklonosti ka neuspehu i značajnim društveno-ekonomskim posledicama, megaprojekti predstavljaju opšteprihvaćen i često korišćen instrument.

Zemlje postsocijalističkog okruženja, kao što je Srbija, imaju značajno manju mogućnost apsorbovanja štetnih društveno-ekonomskih posledica implementacije megaprojekata i predstavljaju plodonosno polje za proračunatu zloupotrebu megaprojekata. Implementacija megaprojekata može biti sredstvo neoliberalne autoritarizacije, (re)centralizacije i značajne degradacije institucionalnog sistema zaštite javnog interesa u planiranju, odnosno degradacije prava javnosti da učestvuje u donošenju odluka. U Srbiji je u ovom trenutku u toku implementacija nekoliko projekata čije bi ih karakteristike svrstale u kategoriju megaprojekata. Prema pretežno negativnoj reakciji koju su izazvali u javnosti, u Beogradu se mogu izdvojiti dva megaprojekta čija analiza zahteva dužnu pažnju, projekat „Beograd na vodi“ i projekat za internacionalnu izložbu „EXPO 2027“ (Al Jazeera Balkans 2024). S obzirom na već poznate negativne društveno-ekonomske efekte implementacije megaprojekata, neophodno je posvetiti se analizi trenutnog stanja i konkretnih efekata implementacije megaprojekata u Srbiji.

Ovo istraživanje sprovedeno je primenom sistematičnog pregleda literature koja se odnosi na procese planiranja i implementacije megaprojekata u Srbiji. Cilj istraživanja je formiranje uvida u predmet i obim interesovanja naučne zajednice za istraživanje teme megaprojekata u Srbiji.

Osnovni nalazi postojećih istraživanja o megaprojektima u Srbiji ukazuju da se upotreba ovog mehanizma urbanog razvoja u Srbiji posmatra kao ulazak na globalno finansijsko tržište kapitala, koje aktivira urbane resurse u pokušaju ekonomskog i političkog pozicioniranja zemlje domaćina i investitora. Međutim, u uslovima slabih institucija i nemogućnosti zaštite javnog interesa, posledice finansijalizacije urbanih resursa prerastaju u masovno otuđenje nedovoljno vrednovanog građevinskog zemljišta u procesima koji bude sumnju u klijentelizam i korupciju. Megaprojekti čija se implementacija po pravilu zasniva na „logici izuzetka“ koriste se kao sredstvo privatizacije upravljanja urbanim razvojem, sa ciljem uvećanja profita investitora, odnosno eksponenata krupnog kapitala. Institucionalni okvir zaštite javnog interesa u urbanističkom i prostornom planiranju doživljava degradaciju. Upravljačka ovlašćenja nad implementacijom megaprojekata najpre se centralizuju da bi zatim delimično bila izmeštena izvan dometa nacionalnih institucija. Projekat „Beograd na vodi“ (Belgrade Waterfront) dominira kao predmet analize različitih aspekata implementacije megaprojekata u Srbiji, s obzirom da je obrađen u svim izdvojenim naučnim člancima, kao jedini ili jedan od dva primera implementacije megaprojekata u Srbiji.

U prvom delu rada opisan je metodološki postupak sistematičnog pregleda literature, dat je pregled kriterijuma za pretraživanje naučnih baza, kriterijuma za odabir ili odbacivanje, kao i tabelarni pregled konačno izdvojenih radova. U drugom delu predstavljena je uporedna analiza sadržaja naučnih članaka. Zarad prikaza društvenog konteksta implementacije megaprojekata u Srbiji, analiza sadržaja naučnih članaka sprovedena je kroz analizu mehanizama obezbeđivanja legitimiteta megaprojekata u Srbiji, načina i posledica donošenja odluka, odnosa države i investitora tj. politike i krupnog kapitala, koristi od megaprojekata i analizu mehanizama kontrole negativnih efekata sprovođenja megaprojekata. U zaključku je razvijena diskusija o osnovnim nalazima i predloženi su mogući pravci daljeg istraživanja uticaja megaprojekata na transformaciju institucionalnog okvira planiranja u Srbiji.

Metodologija

Istraživanje je sprovedeno korišćenjem metodološkog postupka sistematičnog pregleda literature. Kako se cilj ovog rada ogleda u formiranju uvida u obim interesovanja naučne zajednice, odnosno u predmet i osnovne

nalaze postojećih istraživanja teme megaprojekata u Srbiji, primenjen je metod sistematične pretrage i pregleda literature (eng. systematic search and review) kao specifičan tip sistematičnog pregleda literature (Booth, Papaioannou i Sutton 2016). S obzirom na relativno malu bazu formiranu primenom definisanih kriterijuma pretrage, procenjeno je da slabosti ovog metoda koje se ogledaju u mogućoj subjektivnosti odabira elemenata za kritičku analizu (Grant i Booth 2009), neće presudno uticati na kvalitet krajnjih nalaza.

Baza literature formirana je kroz dva koraka. U prvom koraku, primenom opisanih kriterijuma, izdvojena je osnovna literatura. U drugom koraku izvršeno je pretraživanje referenci izdvojene literature kako bi se povećala mogućnost da baza sadrži sva relevantna istraživanja (Booth i sar. 2016).

Pretraga je izvršena korišćenjem baze Scopus (eng. Scopus), a pretraživanja su naučni članci objavljeni u naučnim časopisima, na engleskom jeziku, do dana 29. februara 2024. godine. Naučni članci odabrani su kao alat koji može na najbrži način dati pregled vodećih pravaca u analizi megaprojekata u Srbiji, na način koji daje mogućnost sistematizacije informacija koje proizilaze iz utvrđene strukture naučnog članka (predmet i tema naučnog rada, osnovne hipoteze, primena naučnih metoda, reference). Pretraživanje je izvršeno kroz izdvajanje onih članaka koji u svom naslovu, apstraktu i među ključnim rečima sadrže termine megaprojekat, urbani i jedan od termina Beograd ili Srbija². Na ovaj način izdvojeno je jedanaest naučnih članaka. Zatim je odbačen jedan članak koji je temu megaprojekata obrađivao kroz analizu primera iz Belorusije, na projektu u čijem je izvodeњу učestvovala kompanija registrovana u Srbiji (kao i investitor iz Rusije i Ujedinjenih Arapskih Emirata), zbog čega se termin „Srbija“ nalazi u apstraktu. Takođe, odbačen je jedan članak koji je temu implementacije megaprojekata u Beogradu obrađivao na način koji ne uključuje razmatranje transformacije institucionalnih mehanizama, već zadovoljstvo korisnika. Na osnovu preliminarne analize sadržaja devet članaka izdvojenih na opisan način, utvrđeno je da svi autori obrađuju projekat „Beograd na vodi“, uz pozivanje na reference koje nisu nužno ovaj projekat označile korišćenjem termina „megaprojekat“. Stoga su bazi članaka pridodati izvori pronađeni direktnim pretraživanjem literature prethodno obuhvaćenih članaka i izdvajanjem onih koji obrađuju teme velikih projekata urbanog razvoja u Srbiji i zadovoljavaju druge prethodno definisane kriterijume tj. da su objavljeni u naučnom časopisu, na engleskom jeziku. Formirana je konačna

2 TITLE-ABS-KEY (megaproject OR megaprojects OR {mega-projects} OR {mega-project}) AND urban AND (belgrade OR serbia) AND (LIMIT-TO (SRCTYPE, „j“)) AND (LIMIT-TO (LANGUAGE, „English“)).

baza literature čiji sadržaj broji dvanaest članaka. Izdvojeni članci dati su u tabeli 1. Rednim brojevima od 1–12 označeni su analizirani članci, prema godini objavljivanja, od najstarijeg ka najmlađem. Oznakom „korak A“ obeleženi su članci dobijeni pretragom baze Scopus, „korak B“ članci odbačeni nakon koraka A, a oznakom „korak C“ obeleženi su članci dodati nakon pretrage referenci članaka izdvojenih nakon koraka B.

Red. br.	Autori	Naslov članka	God.	Časopis	Korak
1	Grubbauer, M.; Camprag, N.	Urban megaprojects, nation-state politics and regulatory capitalism in Central and Eastern Europe: The Belgrade Waterfront project	2019	Urban Studies	A
2	Machala, B.; Koelemaj, J.	Post-Socialist Urban Futures: Decision-Making Dynamics behind Large-Scale Urban Waterfront Development in Belgrade and Bratislava	2019	Urban Planning	C
3	Čamprag, N.	Re-imagining Belgrade and Skopje: urban megaprojects between politics and struggle	2019	European Planning Studies	A
4	Perić, A.	Public engagement under authoritarian entrepreneurialism: the Belgrade Waterfront project	2020	Urban Research and Practice	A
5	Zeković, S.; Maričić, T.	Contemporary governance of urban mega-projects: a case study of the Belgrade waterfront	2020	Territory, Politics, Governance	A
	Djukić, A.; Marić, J.; Antonić, B.; Kovač, V.; Joković, J.; Dinkić, N.	The evaluation of urban renewal waterfront development: The case of the sava riverfront in Belgrade, Serbia	2020	Sustainability (Switzerland)	B
6	Aly, H.	Global city mirage: Depoliticising urban transformation in Belgrade and Tirana; [Weltstadt als Illusion: Die Entpolitisierung der Stadtentwicklung von Belgrad und Tirana]	2020	Mitteilungen der Osterreichischen Geographischen Gesellschaft	A
7	Koelemaj, J.	Dubaification in practice: an inter-scalar analysis of Belgrade Waterfront	2021	Urban Geography	C
8	Piletić, A.	The role of the urban scale in anchoring authoritarian neoliberalism: a look at post-2012 neoliberalization in Belgrade, Serbia	2022	Globalizations	C
9	Perić, A.; D'hondt, F.	Squandering the territorial capital in the Balkans? Urban megaprojects between global trends and local incentives	2022	Urban Design International	A
10	Perić, A.; Maruna, M.	Post-socialist discourse of urban megaproject development: From City on the Water to Belgrade Waterfront	2022	Cities	A

Red. br.	Autori	Naslov članka	God.	Časopis	Korak
11	Perić, A.; Maruna, M.; Nedović- Budić, Z.	Who Plans What for Whom under the “Iron Law” of Megaprojects? The Discourse Analysis of the Belgrade Waterfront Project	2022	Changing Societies and Personalities	A
	Vuolteenaho, J.; Basik, S.	Mobilities of toponymic place branding in an autocratic post-Soviet city: The Mayak Minska (the Lighthouse of Minsk) and the Minsk-Mir (the Minsk-World) megaprojects	2022	Eurasian Geography and Economics	B
12	Zeković, S.; Perić, A.; Hadžić, M.	The financialization of “the urban” in the post-socialist Serbia: Evidence from the Belgrade Waterfront megaproject	2023	Journal of Urban Affairs	A

Tabela 1: Baza literature

Uporedna analiza sadržaja izdvojenih naučnih izvora

Direktnom komparacijom karakteristika implementacije megaprojekata bavi se nekoliko autora, upoređujući iskustva različitih država centralne i istočne Evrope (Machala i Koelemaj 2019), različitih država Balkana (Aly 2020; Perić i D’hondt 2020; Čamprag 2019), iskustva sprovođenja megaprojekata u Beogradu u različitim vremenskim okvirima (Perić i Maruna 2022). U svim člancima autori uspostavljaju veze između opštih karakteristika sprovođenja megaprojekata u zemljama postsocijalističkog društveno-ekonomskog uređenja i zemljama „globalnog Zapada“.

Naučni članci obuhvaćeni ovim radom analiziraju period planiranja i prvih koraka u implementaciji megaprojekata u Srbiji. Autorke Zeković i Maričić (2022) navode da se, u trenutku pisanja članka, 2018. godine, više od šest megaprojekata nalazi u fazi planiranja (2022:16). U jednom članku projekat „Beograd na vodi“ (Belgrade Waterfront) analiziran je u komparaciji sa projektom „Grad na vodi“ koji nije izveden (Perić i Maruna 2022). U svim drugim člancima, implementacija megaprojekata u Srbiji ilustrovana je upravo kroz analizu planiranja i prvih koraka u implementaciji projekta „Beograd na vodi“, zaključno sa početkom njegove izgradnje 2015. godine.

Ovaj projekat analiziran je kao jedina studija slučaja (Zeković, Perić i Hadžić 2023; Perić, Maruna i Nedović-Budić 2022; Perić i Maruna 2022; Zeković i Maričić 2022; Piletić 2022; Perić 2020; Grubbauer i Čamprag 2019), u komparaciji sa beogradskim projektom „Grad na vodi“ (Perić i Maruna 2022) ili sa drugim primerima megaprojekata u državama centralne i istočne Evrope i Balkana (Perić i D’hondt, 2020; Aly 2020; Čamprag 2019; Machala i Koelemaj 2019).

Najstariji članak formirane baze znanja objavljen je 2019. godine, a najskorije objavljen je članak iz 2023. godine (Zeković i sar. 2023). Treba istaći ipak da je najstariji članak koji obrađuje temu planiranja i implementacije projekta „Beograd na vodi“, a citiran je u jednom od članaka obuhvaćenih ovim pregledom literature, objavljen 2015. godine³, odnosno u vreme kada je zvanično započeta izgradnja projekta „Beograd na vodi“. Ovo ukazuje na to da projekat „Beograd na vodi“ predstavlja blagorodno polje naučnih istraživanja punu deceniju nakon preduzimanja prvih institucionalnih aktivnosti na njegovoj implementaciji.

Članak sa najvećom citiranošću je članak autora Grubbauer i Čamprag (2019) pod nazivom „Urban megaprojects, nation-state politics and regulatory capitalism in Central and Eastern Europe: The Belgrade Waterfront project“. Najaktivniji autor je Ana Perić koja je autorka ili koautorka pet od dvanaest izdvojenih članaka (Zeković, Perić i Hadžić 2023; Perić, Maruna i Nedović-Budić 2022; Perić i Maruna 2022; Perić i D’hondt 2020; Perić 2020).

Zarad prikaza društvenog konteksta implementacije megaprojekata u Srbiji, analiza sadržaja naučnih članaka formirane baze sprovedena je kroz prizmu sledećih elemenata:

1. Mehanizmi obezbeđivanja legitimiteta megaprojekata u Srbiji;
2. Način (i posledice) donošenja odluka;
3. Odnos države i investitora (politike i krupnog kapitala);
4. Kakva je (i čija) korist od MP (ekonomska, politička i društvena)?;
5. Mehanizmi kontrole negativnih efekata sprovođenja megaprojekata

1. Mehanizmi obezbeđivanja legitimiteta megaprojekata u Srbiji

Mogućnost dugoročnog osiguranja legitimiteta megaprojekata predstavlja izazov za svaki politički i institucionalni aparat koji želi da aktivira ovaj alat urbanog razvoja. Naime, megaprojekti su opterećeni velikom šansom za negativne ishode, koja se uvećava upotrebom spekulativnih i autoritarnih modela implementacije (Zeković i sar. 2023; Perić i Maruna 2022; Grubbauer i Čamprag 2019; Čamprag 2019). Flivbjerg čak naziva „gvozdenim zakonom megaprojekata“ to što se pri implementaciji megaprojekata po pravilu premašuju zadati budžet i vremenski okvir implementacije, zbog čega oni ne mogu da ostvare proklamovan pozitivan efekat na društvo,

³ Članak nije uvršten u formiranu bazu znanja s obzirom da nije indeksiran u bazi Scopus.

odnosno da zadovolje javni interes (*iron law of mega-projects*, Flyvbjerg 2017 u Perić i sar. 2022).

Rizik trpljenja negativnih društveno-ekonomskih posledica implementacije megaprojekata zavisi od institucionalnog okvira i ekonomske snage zemlje u kojoj se ovaj instrument koristi. Ovaj rizik prisutan je i u zemljama razvijenih liberalnih demokratija Zapadne Evrope, posebno onim u kojima političke elite preuzimaju alate upravljanja urbanim razvojem karakteristične za autoritarne režime (Perić i Maruna 2022). Međutim, autori su saglasni da je mogućnost apsorbovanja štetnih posledica implementacije megaprojekata značajno niža u zemljama postsocijalističkog društveno-političkog okruženja čije institucije nisu dovoljno otporne na pritiske politike i kapitala, a moć je suštinski centralizovana (Zeković i sar. 2023; Zeković i Maričić 2022; Perić i D'hondt 2020). U uslovima slabih institucija i centralizovane državne vlasti, megaprojekti postaju alat kojim se profit za investitora obezbeđuje nauštrb javnog interesa (Perić 2020).

U Srbiji, legitimizacija implementacije ovakvih projekata sprovodi se kroz različite aktivnosti koje se mogu prepoznati kao elementi dva paralelna mehanizma, zakonodavnog i narativnog. Transformacijom zakonodavnog okvira olakšava se implementacija megaprojekta na način koji pogoduje interesima krupnog kapitala, uz umanjeње transparentnosti i participacije javnosti (Zeković i sar. 2023; Perić i Maruna 2022; Perić i sar. 2022; Zeković i Maričić 2022; Perić i D'hondt 2020; Grubbauer i Čamprag 2019). Ovo je podržano ciljanim kreiranjem narativa o tome da će „svi“ osetiti pozitivne ishode implementacije konkretnog megaprojekta (Zeković i Maričić 2022; Perić i Maruna 2022; Grubbauer i Čamprag 2019; Čamprag 2019).

Institucionalne transformacije podržane su kreiranjem posebnog narativa o pojedinačnom megaprojektu. Autori kao često ističu korišćenje populizma i proizvodnju hegemonijskih narativa posebno u fazi promocije i početaka izgradnje megaprojekata (Perić i Maruna 2022; Grubbauer i Čamprag 2019; Čamprag 2019). Ističući značaj analiza „slika“ kao jednog od alata legitimizacije megaprojekata u postsocijalističkom kontekstu, Čamprag (2019) skreće pažnju na jednu karakteristiku koja savremene megaprojekte postsocijalističkih država regiona odvaja od zapadnog modela, a u beogradskom primeru i od drugih megaprojekata čija je promocija prethodila projektu „Beograd na vodi“. Naime, projekat „Beograd na vodi“ reklamira se kroz prikaze anonimizovane arhitekture, što ukazuje da se izvor legitimizacije megaprojekata više ne traži među (svetski poznatim) stručnjacima (eng. *star architects*) niti u javnoj sferi deliberacije (Čamprag 2019). U postsocijalističkom kontekstu zemalja regiona politička moć postaje jedini i dovoljan izvor legitimizacije megaprojekata, a odluke se donose iza zatvorenih vrata.

Mehanizmi legitimizacije zasnivaju se na isticanju megaprojekata kao po svemu „posebnih“. Ovo autori nazivaju primenom „logike izuzetka“ koja se smatra opštom karakteristikom mehanizma implementacije megaprojekata (Zeković i sar. 2023; Perić i Maruna 2022; Perić i sar. 2022; Zeković i Maričić 2022; Perić i D'hondt 2020; Grubbauer i Čamprag 2019). U slučaju „Beograd na vodi“ *logika izuzetka* je dovedena do svoje krajnosti, jer je izvršena transformacija čitavog institucionalnog okvira sa svrhom legitimizacije samo jednog megaprojekta (Zeković i Maričić 2022). Naime, donošenjem posebnog zakona (*lex specialis*) i prostornog plana područja posebne namene za „Beograd na vodi“ izvršena je transformacija samog zakonodavnog okvira utvrđivanja tipa projekata koji se mogu smatrati projektima od *javnog interesa* i uspostavljena nova praksa planiranja urbanog razvoja gradova. Zloupotrebom institucionalnih mehanizama osigurana je proklamacija vrlo partikularnog privatnog interesa kao javnog.

2. Način donošenja odluka o megaprojektima u Srbiji

Za implementaciju megaprojekata neophodno je učešće političkih elita koje imaju moć da aktiviraju javna sredstva i da transformišu institucionalni okvir i prilagode ga zahtevima nosilaca kapitala. Nadalje, zemlja domaćin će svoje učešće učiniti više ili manje vidljivim, odnosno deliberativan prostor više ili manje uskim, u skladu sa političko-ekonomskim uređenjem, odnosno stepenom razvijenosti demokratskih institucija (Zeković i sar. 2023; Perić i Maruna 2022; Perić i sar. 2022). Autori se slažu u zaključku da su, u zemljama liberalne demokratije, nosioci implementacije megaprojekata predstavnici lokalnih vlasti (Zeković i sar. 2023; Perić i Maruna 2022; Perić i sar. 2022; Zeković i Maričić 2022; Perić i D'hondt 2020; Grubbauer i Čamprag 2019; Čamprag 2019). U autoritarnim postsocijalističkim državama autori ističu ključnu ulogu državnih vlasti.

Naime, decentralizacija moći sa državnog ka lokalnim nivoima vlasti predstavljala je željeni model postsocijalističke tranzicije, po ugledu na raslojavanje moći u liberalnim demokratijama zemalja EU (Machala i Koelemaij 2019). U zemljama nedovršene postsocijalističke tranzicije, odnosno u „protodemokratijama“ kao što je Srbija (Vujošević 2010, prema Zeković i sar. 2023), moć je i dalje suštinski centralizovana. Perić i sar. (2022) ističu da se radi o svojevrsnom „paradoksu društava u tranziciji“ (2022:416) u kojem je javni sektor ispražnjen od moći na svim nivoima, osim državnog.

Megaprojekti se u Srbiji implementiraju uz naglašen „top-top“ pristup (Zeković i sar. 2023; Zeković i Maričić 2022; Perić i Maruna 2022; Perić i sar. 2022). Ovo znači da ključne odluke o njihovoj implementaciji donose predstavnici državne vlasti (Zeković i sar. 2023; Perić i Maruna 2022; Perić

i sar. 2022; Zeković i Maričić 2022; Grubbauer i Čamprag 2019). Međutim, *država* svoju institucionalnu moć ne koristi u svrhu kontrole i zaštite javnog interesa, već je se odriče u korist investitora.

Kao deo procesa implementacije megaprojekata, dolazi do transformacije institucionalnog aparata. Posledica, odnosno svrha ovakvog procesa je uspostavljanje mehanizama prenošenja (finansijskog) rizika sa investitora na javni sektor, umanjeње transparentnosti procesa i osiguranje što većeg profita za investitore (Zeković i sar. 2023; Perić i Maruna 2022; Perić i sar. 2022; Perić i D'hondt 2020; Zeković i Maričić 2022; Grubbauer i Čamprag 2019; Čamprag 2019). Grubbauer i Čamprag (2019) ističu kako je proces implementacije „Beograd na vodi“ obeležen i izrazitom servilnošću predstavnika pojedinih institucija koji sprovode „sistematsko i ozakonjeno uskraćivanje [čak i osnovnih] podataka o projektu“ (Grubbauer i Čamprag 2019: 14). Ovo se može tumačiti kao posledica (re)centralizacije državnog aparata i dokaz postojanja svesti da interes za sprovođenje projekta utvrđen „na vrhu“ preteže nad utvrđenim demokratskim principima (Grubbauer i Čamprag 2019). Implementacija megaprojekata u Srbiji ukazuje na takve zloupotrebe državnog institucionalnog aparata da se ona može označiti kao prostor za klijentelizam i korupciju (Zeković i Maričić 2022; Perić 2020; Grubbauer i Čamprag 2019; Čamprag 2019).

3. Odnos države i investitora (politike i krupnog kapitala)

S obzirom na specifičnosti megaprojekata, pre svega njihove značajne ekonomske vrednosti, pitanje odnosa države i investitora tj. politike i krupnog kapitala predstavlja temu od značaja za razumevanje pune kompleksnosti primene ovog instrumenta urbanog razvoja. Ovo pitanje posebno je značajno u kontekstu postsocijalističkih zemalja. Njihova tranzicija ka pluralističkom tržišnom društvenom uređenju podrazumeva značajan uticaj nadržavnih aktera, pa se može otvoreno govoriti i o pitanju samostalnosti države u odnosu na nadržavne akttere, odnosno jake eksponente krupnog kapitala (Perić i Maruna 2022; Perić i D'hondt 2020; Piletić 2022; Grubbauer i Čamprag 2019; Machala i Koelemaj 2019).

S obzirom da istraživanja obuhvaćena ovim pregledom literature obrađuju primer projekta „Beograd na vodi“, on se ističe kao ilustrativni primer implementacije megaprojekata u Srbiji. Grubbauer i Čamprag (2019) označavaju „Beograd na vodi“ kao „ekstremni primer“ spekulativnog urbanog razvoja nametnutog sa samog vrha državne vlasti (2019: 5). Analiza mehanizama implementacije ovog megaprojekta ukazuje na postojanje posebno jake koalicije formirane između političara i investitora, kao i značajnih

efekata ove koalicije na postojeći institucionalni okvir implementacije projekata urbanog razvoja.

Ranije je pokazano da, u postsocijalističkom kontekstu, država preuzima odgovornosti lokalnih nivoa vlasti i centralnu ulogu u promociji i implementaciji megaprojekata. Država ovu moć ne koncentriše zarad čvršće kontrole ostvarenja javnog interesa. Naprotiv. Analiza procesa implementacije projekta „Beograd na vodi“ ukazuje da se država ciljano odriče svojih institucionalnih ovlašćenja, prenosi ih na naddržavne aktere ili izmešta izvan dometa nacionalnih institucija. Ovaj mehanizam institucionalne zloupotrebe može biti ilustrovan kroz sledeće aktivnosti:

1. Formiranje zajedničkog preduzeća investitora i države (Belgrade Waterfront LLC) u kojem javni sektor nema stvaran uticaj (Perić i Maruna 2022; Machala i Koelemaij 2019);
2. Superpozicioniranje ugovornih obaveza između države i privatnog partnera spram zakona (Zeković i sar. 2023; Zeković i Maričić 2022; Perić i Maruna 2022; Piletić 2022; Grubbauer i Čamprag 2019);
3. Prenošenje sudskih nadležnosti izvan dometa države u kojima se realizuje investicija, kroz potpisivanje međudržavnih sporazuma i ugovora sa međunarodnom arbitražom (Piletić 2022).

Važno je istaći i da Srbija tj. zemlje postsocijalističkog društveno-ekonomskog uređenja, doživljavaju svojevrsnu recentralizaciju institucionalnog sistema. Upoređujući primere dva megaprojekta u Beogradu, projekat „Grad na vodi“ i projekat „Beograd na vodi“, Perić i Maruna (2022) ukazuju na značajno propadanje kontrolnih mehanizama implementacije megaprojekata i jačanje veza između političkih elita na vlasti i investitora (2022:13), koje se desilo u periodu nakon demokratskih promena 2000. godine i savremenog trenutka. Međutim, proces centralizacije i autoritarizacije dešava se i u državama koje se tradicionalno smatraju liberalno-demokratskim, posebno u periodu nakon 2008. godine kada je svet dospeo u veliku ekonomsku krizu (Zeković i sar. 2023; Perić i Maruna 2022; Perić i D’hondt 2020; Piletić 2022). Urbani resursi postali su aktivni element procesa uspostavljanja finansijske (i simboličke) moći internacionalnih i transnacionalnih aktera, pa se odnos između političkih i ekonomskih elita može posmatrati kao povratan proces koji za posledicu ima i restrukturiranje samih država (Perić i Maruna 2022; Piletić 2022; Koelemaij 2021).

4. Kakva je (i čija) korist od MP (ekonomska, politička i društvena)?

Prethodno je pokazano da implementacija megaprojekata u zemljama postsocijalističkog okruženja ima značajne negativne društvene posledice. Njihovu implementaciju po pravilu prati transformacija institucionalnog okvira, javni interes se redefiniše uz isključivanje šire i stručne javnosti, a upravljačka moć nad implementacijom megaprojekata izmešta se izvan dometa nacionalnih institucija. Analiza implementacije „Beograd na vodi“ čak otvara sumnju u otvoreno koruptivne namere promotera, sa ciljem uvećanja ekonomske koristi investitora.

Neposrednu političku korist implementacije megaprojekata ubira politička elita zemlje domaćina, posebno u prvim fazama implementacije projekta. Naime, koristeći fazu promocije ideje i samog početka izgradnje, megaprojekti se ugrađuju u narativ o nacionalnom prosperitetu. Međutim, aktivacija ovako kompleksnih mehanizama urbanog razvoja može se posmatrati i kao deo ekonomskog i političkog sistema koji prevazilazi granice pojedinačnih država. Za Srbiju, implementacija megaprojekta kao što je „Beograd na vodi“ mogla je značiti pokušaj strateškog geo-političkog pozicioniranja i ulaska na globalno tržište kapitala kroz aktivaciju velike količine (nedovoljno vrednovanog) zemljišta (Zeković i sar. 2023; Koelemaj 2021).

Zeković i sar. (2023) posmatraju megaprojekte kao prostornu i strukturnu manifestaciju procesa finansijalizacije urbanih resursa, danas dominantnog tipa finansijalizacije. Posebno u periodu nakon finansijske krize 2008. godine, zemljište postaje aktivan ako ne i ključan element kompleksnih procesa pozicioniranja država na globalnom finansijskom tržištu (Zeković i sar. 2023; Perić i Maruna 2022; Piletić 2022). Istovremeno, države napuštaju poziciju čuvara javnog interesa i transformišu se ka direktnim inspiratorima i sprovodiocima procesa unovčavanja javnih urbanih resursa (Zeković i sar. 2023). Prema Zeković i sar. (2023), u atmosferi izrazitog povlađivanja interesima globalnog kapitala i bez stvarne mogućnosti institucionalne zaštite javnog interesa, finansijalizacija urbanih resursa u Srbiji odvija se sa značajno većim negativnim efektima, kako po društvo, tako i po tretman zemljišta. Zemljište se isključivo posmatra kao objekat tržišne razmene, a i kao takvo nedovoljno vrednuje i masovno otuđuje (Zeković i sar. 2023).

Koelemaj (2021) takođe skreće pažnju na širi kontekst planiranja megaprojekata, posebno u zemljama autoritarnog karaktera. Zbog svojih specifičnosti, megaprojekti predstavljaju jedno od sredstava strateškog ekonomskog i političkog pozicioniranja uključenih transnacionalnih aktera, i simboličkog dokazivanja moći. Tako se i projekat „Beograd na vodi“ može analizirati kao tek jedna stavka u okviru šireg međudržavnog dogovora. Cilj

ovog dogovora nije urbana transformacija beogradske obale, već simboličko pozicioniranje UAE (pa i Srbije) u Evropi. Proučavajući mehanizme implementacije projekta „Beograd na vodi“, Koelemaj (2021) ukazuje da su oni u skladu sa karakterom mehanizama implementacije megaprojekata u UAE, posebno u smislu netransparentnosti procesa i nametanja odluka sa vrha vlasti, te da je u pitanju svojevrsan „uvoz“ znanja o implementaciji megaprojekata iz zemlje investitora. Transformacija institucionalnog okvira urbanističkog i prostornog planiranja Republike Srbije tako se pokazuje kao „kolateralna šteta“ šireg međudržavnog dogovora investitora i predstavnika države čiji je projekat „Beograd na vodi“ samo deo. Ovo nikako ne sme umanjiti odgovornost uključenih državnih i institucionalnih aktera. Štaviše, za Srbiju i Beograd, implementacija projekta „Beograd na vodi“ značila je autoritarizaciju (Perić i Maruna 2022; Piletić 2022) i periferijalizaciju (Aly 2021; Čamprag 2019), a vrlo upitnu ekonomsku dobit (Grubbauer i Čamprag 2019).

5. Mehanizmi kontrole negativnih efekata sprovođenja megaprojekata

Analiza mehanizama kontrole negativnih efekata u sprovođenju megaprojekata pretežno je vršena sa aspekta analize mogućnosti stručne i šire javnosti da iskoriste postojeće zakonom propisane mehanizme uključivanja civilnog sektora u procese urbanističkog planiranja. U slučaju implementacije megaprojekata u Srbiji, institucionalni mehanizmi pokazali su se kao nedovoljno efikasni, a konstatovana je i njihova značajna degradacija u periodu koji je prethodio početku implementacije projekta „Beograd na vodi“ (Perić i Maruna 2022). Počevši od zapažanja neophodnih institucionalnih reformi, koncentrišući se na pitanja formiranja legitimiteta megaprojekata i osetljivosti zakonodavnog okvira spram pritiska kapitala (Grubbauer i Čamprag 2019), autori nastavljaju listu preporuka koje se tiču konkretnijih institucionalnih reformi. Cilj reformi je ostvarenje suštinske participacije građana, povratak poverenja u urbaniste i planere, transparentnost procedura donošenja odluka, razvijanje mehanizama utvrđivanja javnog interesa za sprovođenje megaprojekata i definisanja jasnih okvira „izuzetaka“ koji se mogu praviti zarad njihove implementacije, i konačno, stvarna decentralizacija i jačanje finansijskih i institucionalnih kapaciteta lokalnih samouprava (Zeković i sar. 2023; Perić i sar. 2022; Perić i Maruna 2022; Zeković i Maričić 2022; Perić i D’hondt 2020; Perić 2020; Grubbauer i Čamprag 2019).

Aktivacija vaninstitucionalnih mehanizama kontrole tj. mehanizama otpora sprovođenju megaprojekata predstavljeni su kao dokaz suženog prostora za suštinsko učešće građana u procesima urbanog razvoja, koje

je karakteristično za autoritarni pristup upravljanja državom (Perić i Maruna 2022; Perić i sar. 2022; Piletić 2022; Zeković i Maričić 2022; Perić i D'hondt 2020; Perić 2020; Grubbauer i Čamprag 2019; Čamprag 2019). Ovdje se izdvaja Piletić (2022) koja dalje teoretiše o mogućim širim društvenim posledicama udruživanja građana. Ona sagledava sferu urbanog ne kao teritoriju koja trpi posledice neoliberalnih politika, već kao „konstitutivni element kompleksne mreže društveno-prostornih relacija koje grade državu“ (Piletić 2022:287). Mehanizme autoritarne neoliberalizacije, kao što su centralizacija upravljačkih moći i aktivno isključivanje građana, Piletić (2022) vidi kao mehanizme koji istovremeno i jačaju i slabe državu koja ih implementira. Urušavanje institucija vodi „istiskivanju“ aktera u polje vaninstitucionalnog delovanja. Međutim, iz polja vaninstitucionalnog delovanja, otpor prema megaprojektima može se oblikovati i u otpor prema autoritarizaciji države, odnosno u otpor prema vlasti (Piletić 2022).

Diskusija i zaključak

Cilj istraživanja je formiranje uvida u predmet i obim interesovanja naučne zajednice za istraživanje teme megaprojekata u Srbiji. Kako bi ovaj cilj bio ostvaren, dat je odgovor na istraživačko pitanje: koji su osnovni nalazi postojećih istraživanja o megaprojektima u Srbiji?

Analiza sadržaja naučnih članaka pokazuje da implementacija megaprojekata u Srbiji ima značajne negativne društvene posledice. U uslovima već slabih institucija i nemogućnosti zaštite javnog interesa, megaprojekti doprinose degradaciji institucionalnog okvira urbanističkog i prostornog planiranja i (re)centralizaciji same države. Analiza implementacije projekta „Beograd na vodi“ ukazuje na ekstreman primer korišćenja „logike izuzetka“. Uz isključivanje šire i stručne javnosti pristupa se institucionalnom redefinisaniu samog pojma javnog interesa. Ovo je praćeno narativom o *nacionalnom* prosperitetu koji plasiraju političke elite. Istovremeno, država delegira svoju institucionalnu odgovornost investitoru, pa se upravljačka moć nad implementacijom megaprojekata izmešta izvan dometa nacionalnih institucija. Srbija ulazi u novu fazu neoliberalizacije kroz plasiranja urbanih resursa na tržište kapitala, čime postavlja zemljište za aktivni element procesa uspostavljanja finansijske (i simboličke) moći internacionalnih i transnacionalnih aktera. Očekivani negativni efekti finansijalizacije urbanih resursa, kao što je nesrazmerna ekonomska dobiti investitora, u Srbiji prerastaju u masovno otuđenje nedovoljno vrednovanog građevinskog zemljišta u procesima koji bude sumnju u klijentelizam i korupciju.

Projekat „Beograd na vodi“ dominira kao predmet analize različitih aspekata implementacije megaprojekata u Srbiji. Štaviše, iako se u člancima

obrađenim kroz metod sistematičnog pregleda literature navodi postojanje još šest megaprojekata, i to samo na obalama Beograda (Zeković i Maričić 2020), pored projekta „Beograd na vodi“ obrađen je svega jedan od megaprojekata sa ove liste (Projekat „Grad na vodi“ u Perić i Maruna 2022). Razmera ovako formiranog znanja o projektu „Beograd na vodi“ može značiti da je ovaj projekat adekvatan ilustrativni primer implementacije megaprojekta u Srbiji, ali istovremeno može značiti i sasvim suprotno. Specifičnost projekta „Beograd na vodi“ može otvoriti pitanje njegove reprezentativnosti, odnosno mogućnosti da karakteristike implementacije ovog megaprojekta usvojimo kao univerzalne za postsocijalistički kontekst Srbije ili drugih zemalja sličnog savremenog političkog i društveno-ekonomskog konteksta.

U savremenom trenutku, megaprojekti se koriste kao tek jedna stavka međudržavne trgovine. Kompleksnost ciljeva ovakve trgovine prevazilazi neposrednu ekonomsku dobit sprovođenja jedne urbane intervencije i može biti deo šire strategije političkog i ekonomskog pozicioniranja na globalnoj sceni. Projekat „Beograd na vodi“ može se posmatrati kao otisak širih napora UAE za geo-političkim i geo-ekonomskim strateškim pozicioniranjem na tlu Evrope. On može zaista predstavljati „ekstremno primer“ (Grubbauer i Čamprag 2019:5) implementacije megaprojekata, ali onaj čiji *ekstremni* autoritarni karakter predstavlja posledicu prenošenja modela upravljanja urbanim razvojem zemlje investitora tj. UAE.

Slične interese za pozicioniranjem na Balkanu pokazuju i druge snažne ekonomije, među kojima se izdvajaju još i Rusija, Kina i Turska (Perić i D’hondt 2020), ali primenjen metodološki postupak nije pokazao da su preduzeti koraci na planiranju ili implementaciji megaprojekata koje finansira investitor iz ovih ili drugih zemalja, ili oni nisu dobili pažnju istraživača. Stoga je i dalje otvoren prostor da se proširi obuhvat istraživanja megaprojekata u Srbiji. Potrebno je posebnu pažnju posvetiti utvrđivanju postojanja eventualnih razlika u karakteru planiranja i implementacije megaprojekata spram porekla glavnih finansijera, uzimajući u obzir političke i društvene okolnosti koje Srbiju i Balkan čine strateški važnim mestom u globalnoj preraspodeli političkih i ekonomskih uticaja.

Takođe, primenjen metodološki postupak nije ukazao na postojanje istraživanja koja se bave analizom mehanizama implementacije megaprojekata „mlađih“ od projekta „Beograd na vodi“. Širenje obuhvata analize na način da obuhvate i ove megaprojekte doprinelo bi utvrđivanju stvarnog karaktera i dugoročnih posledica mehanizama aktiviranih za potrebe implementacije projekta „Beograd na vodi“ na transformaciju institucionalnog okvira planiranja u Srbiji.

Literatura

- Aly, Hend (2020), "Global City Mirage: Depoliticising Urban Transformation in Belgrade and Tirana", *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft* 1: 43–63. DOI: 10.1553/moegg162s43.
- Booth, Andrew, Diana Papaioannou and Anthea Sutton (2016), *Systematic Approaches to a Successful Literature Review*, London: Sage.
- Čamprag, Nebojša (2019), "Re-imagining Belgrade and Skopje: Urban Megaprojects Between Politics and Struggle", *European Planning Studies* 27 (1): 181–200. DOI: 10.1080/09654313.2018.1545011.
- Flyvbjerg, Bent (2017), "Introduction: The Iron Law of Megaproject Management" u Bent Flyvbjerg (ur.), *The Oxford Handbook of Megaproject Management*, Oxford: Oxford University Press: 1–22.
- Flyvbjerg, Bent (2014), "What you Should Know about Megaprojects and Why: An Overview", *Project Management Journal* 45 (2): 6–19. DOI: 10.1002/pmj.21409.
- Grant, Maria J., and Andrew Booth (2009), "A typology of reviews: an analysis of 14 review types and associated methodologies", *Health information & libraries journal* 26 (2): 91–108. DOI: 10.1111/j.1471-1842.2009.00848.x
- Grubbauer, Monika and Nebojša Čamprag (2019), "Urban megaprojects, nation-state politics and regulatory capitalism in Central and Eastern Europe: The Belgrade Waterfront project", *Urban Studies* 56 (4): 1–23. DOI: 10.1177/004209801875766.
- Kennedy, Loraine, Glen Robbins, Bérénice Bon, Guillermo Takano, Aurelie Varrel, and Anrade (2014), *WP2 Thematic Report 5: Megaprojects and Urban Development in Cities of the South*, Chance2Sustain. DOI: 10.13140/2.1.2344.4163.
- Koelemaij, Jorn (2021), "Dubaiification in Practice: An Inter-Scalar Analysis of Belgrade Waterfront", *Urban Geography* 42 (4): 439–457. DOI: 10.1080/02723638.2020.1721205.
- Machala, Branislav and Jorn Koelemaij (2019), "Post-Socialist Urban Futures: Decision-Making Dynamics behind Large-Scale Urban Waterfront Development in Belgrade and Bratislava", *Urban Planning* 4 (4): 6–17. DOI:10.17645/up.v4i4.2261.
- Perić, Ana (2020), "Public Engagement under Authoritarian Entrepreneurialism: The Belgrade Waterfront Project", *Urban Research & Practice* 13 (2): 213–227. DOI: 10.1080/17535069.2019.1670469.
- Perić, Ana and Frank D'hondt (2022), "Squandering the Territorial Capital in the Balkans? Urban Megaprojects Between Global Trends and Local Incentives", *Urban Design International* 27: 288–306. DOI: 10.1057/s41289-020-00146-2.
- Perić, Ana and Marija Maruna (2022), "Post-socialist Discourse of Urban Megaproject Development: From City on the Water to Belgrade Waterfront", *Cities* 130: 1–16. DOI: 10.1016/j.cities.2022.103876.
- Perić, Ana, Marija Maruna and Zorica Nedović-Budić (2022), "Who Plans What for Whom Under the 'Iron Law' of Megaprojects? The Discourse Analysis of the Belgrade Waterfront Project", *Changing Societies & Personalities* 6: 414. DOI: 10.15826/csp.2022.6.2.182.
- Piletić, Aleksandra (2022), "The Role of the Urban Scale in Anchoring Authoritarian Neoliberalism: A Look at Post-2012 Neoliberalization in Belgrade, Serbia", *Globalizations* 19 (2): 285–300. DOI: 10.1080/14747731.2021.1882817.

- Swyngedouw, Erik, Frank Moulaert and Arantxa Rodriguez (2002), “Neoliberal Urbanization in Europe: Large-Scale Urban Development Projects and the New Urban Policy”, *Antipode* 34: 542–577. DOI: 10.1111/1467-8330.00254.
- Zeković, Slavka, Ana Perić and Miroljub Hadžić (2023), “The Financialization of ‘the Urban’ in Post-Socialist Serbia: Evidence from the Belgrade Waterfront Megaproject”, *Journal of Urban Affairs*, DOI: 10.1080/07352166.2023.2239962.
- Zeković, Slavka and Tamara Maričić (2022), “Contemporary Governance of Urban Mega-Projects: A Case Study of the Belgrade Waterfront”, *Territory, Politics, Governance* 10 (4): 527–548. DOI: 10.1080/21622671.2020.1774410.
- Al Jazeera Balkans, *Opozicija u Srbiji: Koliko zapravo košta Expo 2027?* 26. februar 2024. (balkans.aljazeera.net/videos/2024/2/26/opozicija-u-srbiji-koliko-zapravo-kosta-expo-2027).

Ksenija Radovanović

WHAT WE KNOW ABOUT MEGA-PROJECTS IN SERBIA

SUMMARY

In Serbia, several projects which can be characterized as mega-projects are currently being implemented. The implementation of mega-projects can serve as a means of consolidation of neoliberal authoritarianism, (re)centralization, and significant degradation of the institutional system protecting the public interest in planning, or the degradation of the public’s right to participate in decision-making. As a “proto-democracy,” Serbia is particularly vulnerable to the harmful socio-economic consequences of implementing this mechanism of urban development. This systematic literature review explores the scientific knowledge on the planning and implementation of mega-projects in Belgrade and Serbia, contributing to understanding the impact of mega-projects on the transformation of the institutional framework of urban planning in Serbia. The results of the content analysis of twelve articles are presented through criteria related to the social context of implementing mega-projects in Serbia, namely through an analysis of mechanisms ensuring the legitimacy of mega-projects in Serbia, methods and consequences of decision-making, the relationship between the state and investors (politics and big capital), benefits of mega-projects, and an analysis of mechanisms to control the negative effects of implementing mega-projects. As a result of critical comparative analysis of the literature, possible further research directions have been proposed towards determining the existence of any differences in planning and implementation of mega-projects regarding the origin of the main investors, considering the political and social circumstances that make Serbia and the Balkans strategically important in the global redistribution of political and economic influence. Also, there is an indication of the need to expand the scope of research to include any mega-projects planned after the start of the implementation of the Belgrade Waterfront project, to contribute to determining the real character and long-term consequences of the mechanisms activated for the purpose of implementing the Belgrade Waterfront project on the transformation of the institutional framework of planning in Serbia.

KEYWORDS: Belgrade Waterfront, Expo, urban planning, post-socialism, literature review

